

Daniel Wolborski

Dzieje Nadarzyna w okresie XV-XVI w. : funkcjonowanie miast prywatnych na Mazowszu w początkach nowożytności

Rocznik Mazowiecki 24, 91-108

2012

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Daniel Wolborski

Dzieje Nadarzyna w okresie XV–XVI w. Funkcjonowanie miast prywatnych na Mazowszu w początkach nowożytności

Geneza i rozwój małych miast mazowieckich, położonych na zachód i południe od Warszawy średniowiecznej nie zostały do tej pory dostatecznie poznane. Dzięki pracom Stanisława Pazyry, Tadeusza Lalika oraz monografiom poszczególnych osiedli miejskich udało się odtworzyć okoliczności powstania i funkcjonowanie niektórych ośrodków w tej części Mazowsza¹. Dzieje te wymagają jednak dalszego pogłębiania badawczego.

Badania dotyczące osadnictwa miejskiego koncentrują się w głównej mierze na stosunkach społecznych (władze miejskie, wykonywane zawody, rola Kościoła). Należy jednak pamiętać, że działalność miejską determinowały także warunki naturalne, sieć komunikacyjna, położenie przestrzenne. Dla historyków zajmujących się losami małych miasteczek mazowieckich odtworzenie powyższych zagadnień jest o tyle trudne, że większość archiwów uległa zniszczeniu w pożodze II wojny światowej, w szczególności te odnoszące się do okresu ich największego wzrostu, czyli stuleci XV i XVI.

Niniejszy artykuł stanowi uzupełnienie dotychczasowych studiów związanych z osadnictwem mazowieckim oraz inicjuje dalsze badania nad dziejami Nadarzyna, miasteczka leżącego na południowy zachód od Warszawy, przy drodze prowadzącej przez Mszczonów do Rawy Mazowieckiej.

Przynależność własnościowa osad na zachód i południe od Warszawy

Ziemie pomiędzy Bzurą, Utratą a Wisłą stanowiły część obszaru określanego jako Mazowsze południowe. Terytorium to – można wysnuć taki domysł – było

¹ *Dzieje Grodziska Mazowieckiego*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1989; H. Kaszuba, *Dzieje Raszyna i Falent*, Warszawa 1999; T. Lalik, *Studia średniowieczne*, Warszawa 2006; S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959; *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1973.

podporządkowane grodowi łączyckiemu (występowanie podobieństw w sferze kultury materialnej, podleganie Poznaniowi)². Być może w drugiej połowie XI w. lub w pierwszej połowie XII stulecia doszło do zerwania związków z Łęczycą i powstania samodzielnej jednostki administracyjnej ze stolicą w Czersku³.

Pierwsze próby zagospodarowania ziem położonych pomiędzy Bzurą a Wisłą datować można na wiek XII. Wtedy rozpoczęła się trzebież lasów liściastych i mieszanych. Napotymano na gleby żyzne, ale ciężkie w uprawie⁴. Rozwój osadniczy tej okolicy nastąpił dopiero w następnym stuleciu. Ośrodkiem o długiej proveniencji, zlokalizowanym nad Bzurą, był Sochaczew – kasztelania poświadczona w r. 1221⁵. Na pierwszą lub drugą ćwierć XIII w. datuje się ulokowanie rezydencji książęcej w Rokitnie – Błoniu. Wokół niej powstało kilka osiedli wiejskich, tworzących system obronny grodu błońskiego. Władztwo obydwu grodów sięgało w okresie wczesnego średniowiecza aż po górną Utratę. Rosnące tam lasy – będące częścią połączonych puszczy Bolimowskiej, Mariańskiej, Wiskickiej i Jaktorowskiej – ciągnące się przez okolice Tarczyna do Piaseczna kryły granicę z terenami podlegającymi grodowi w Czersku, pełniącemu funkcję stołeczną w wyodrębnionej przez Konrada I ziemi czerskiej (przed 1242)⁶. W strefie dawnego osadnictwa sochaczewsko-czerskiego znajdowały się dobra biskupstwa poznańskiego, np. parafia żbikowska. Dobra te, o starej metryce (XI–XII w.), stanowiły przykład osobliwości organizacji kościelnej w średniowiecznej Polsce. Wyrazem tego był archidiakoniat mazowiecki diecezji poznańskiej, przedzielony od niej diecezją gnieźnieńską, z siedzibą w Grójcu i Czersku, a od 1406 r. w Warszawie⁷.

Kolejną ważną rubieżą, nieco późniejszą, bo z przełomu XIV i XV w., była granica między błońskim a warszawskim powiatem sądowym, ciągnąca się od Puszczy Kampinoskiej do lasów sękocińskich⁸. Osadnictwo tego pogranicza od strony wschodniej nosiło szczególną cechę, jako że było miejscem zamieszkałym przez drobne rycerstwo mazowieckie, które otrzymało nadania książęce. Rycerze ci mieli stawiać się zbrojnie u boku książąt w razie wojennej potrzeby – chodziło w głównej mierze o najazdy litewskie (do pierwszej połowy XIV w.). Przykładami takich nadań mogą być: Służewo – Wierzbów (Radwanitów), Raszyn – Ładów, Pęcice – Pierzchałów⁹.

² A. Kasperowicz, *Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowsza południowego*, „Przegląd Historyczny” 1985 (t. LXXVI), z. 1, s. 19.

³ *Ibidem*, s. 24-25.

⁴ J. Tyszkiewicz, *Uwagi o krajobrazie środkowego Mazowsza w średniowieczu*, w: *idem, Geografia historyczna Polski w średniowieczu*, Warszawa 2003, s. 61.

⁵ *Codeks diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J.K. Kochanowski, t. I (do 1247 r.), Warszawa 1919.

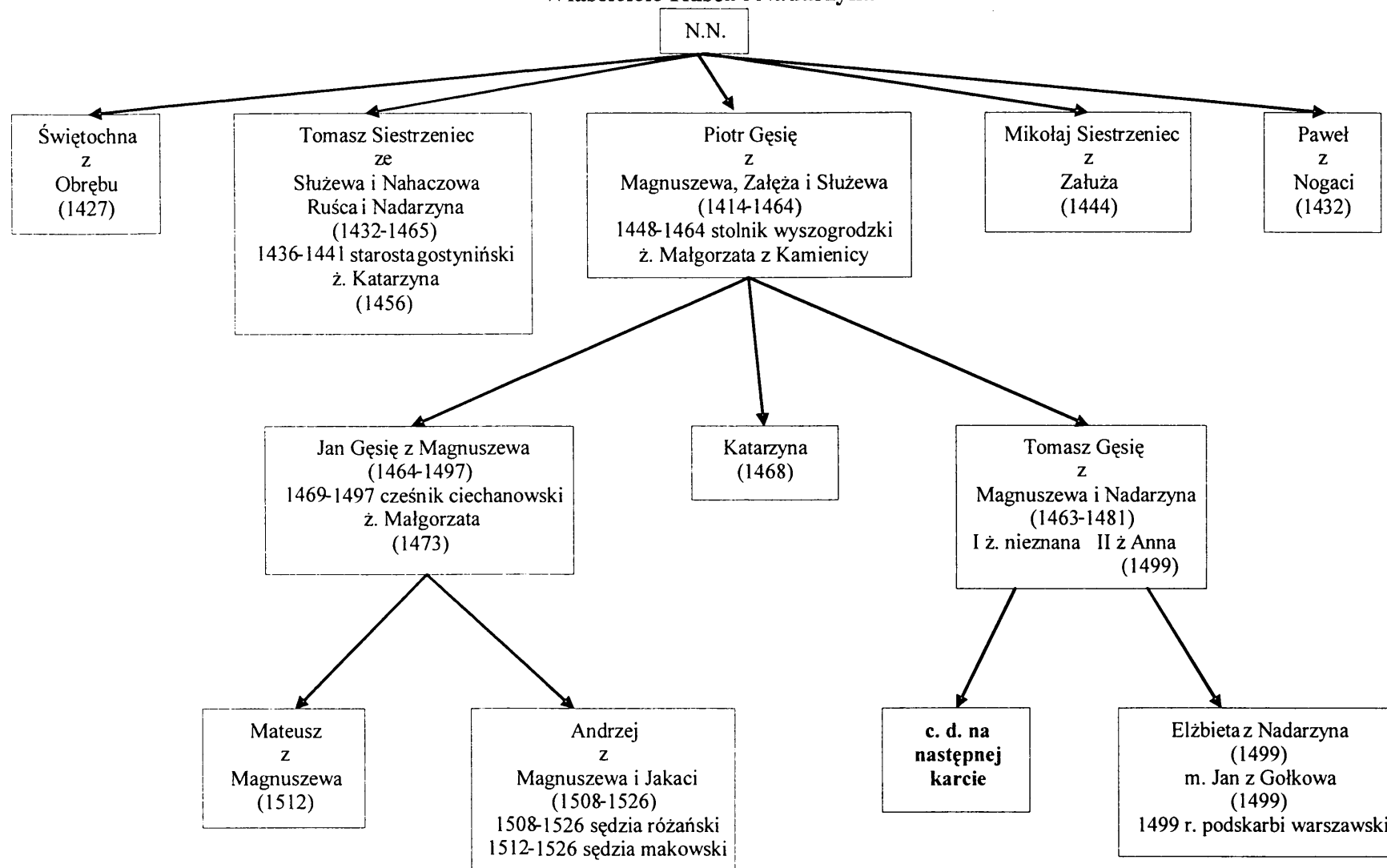
⁶ A. Gieysztor, *Wiejska przeszłość Pruszkowa i jego okolic w średniowieczu i w dobie nowożytnej*, w: *Dzieje Pruszkowa*, red. A. Żarnowska, Warszawa 1983, s. 30; A. Kasperowicz, *Najdawniejsza przynależność...*, *op. cit.*, s. 30.

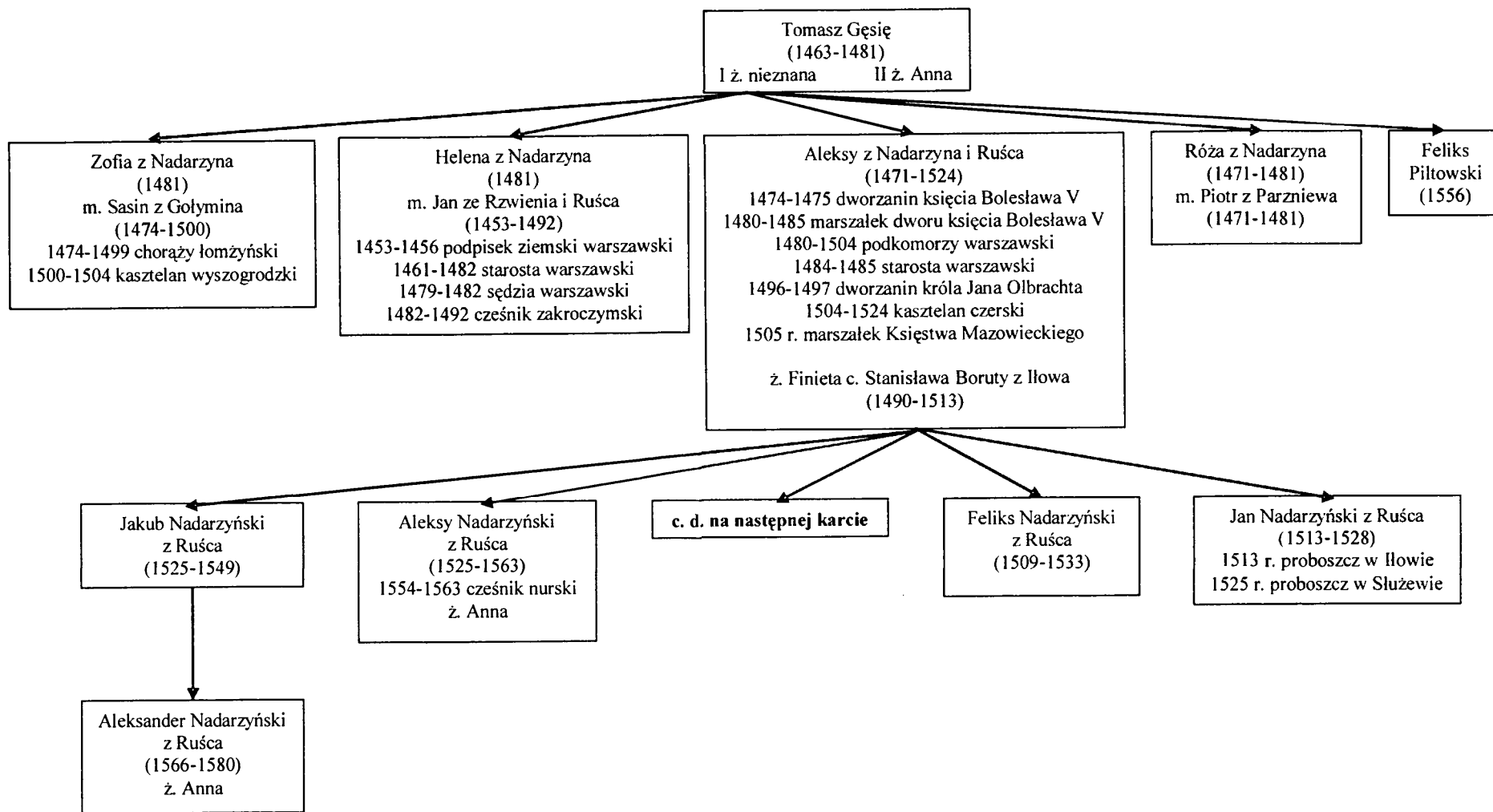
⁷ A. Gieysztor, *Wiejska przeszłość...*, *op. cit.*, s. 32.

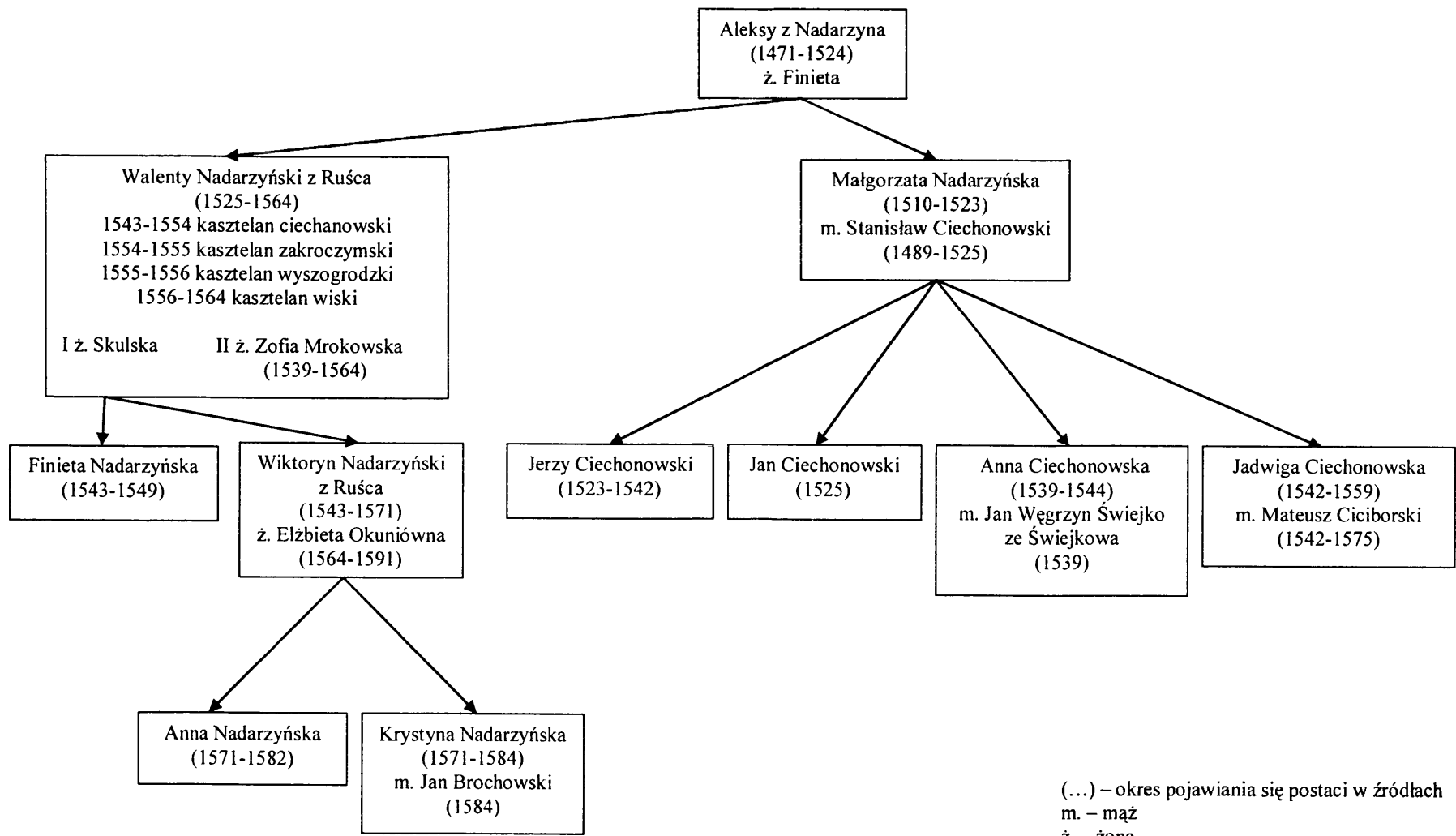
⁸ *Ibidem*, s. 30.

⁹ *Ibidem*, s. 34-35.

**Nadarzyńscy herbu Radwan i ich antenaci XV -XVI wiek
Właściciele Ruśca i Nadarzyna**

(...) – okres pojawiania się postaci w źródłach
 m. – mąż
 ż. – żona
 c. – córka

Genealogia Radwanitów służewskich związana jest z komesem Gotardem, synem Łukasza. Przepuszczalnie w wyniku podziału ojcowizny Gotard stał się właścicielem włości magnuszewskich w ziemi zakroczymskiej¹⁰. W 1231 r. otrzymał on wieś Raków od księcia Konrada I poszukującego siły zbrojnej przeciwko najeżdżającym Mazowsze plemionom bałtyjskim¹¹. Gotard musiał wiernie i wytrwale służyć księciu, skoro ten w 1245 r. nadał mu kolejne dobra, mianowicie Służew¹². Majątek Gotarda powiększył się ponadto o połowę dóbr Jakać i Górzno oraz połowę trzech innych wsi (ziemia łomżyńska), które nabył od księcia Bolesława I po roku 1245¹³. Około 1245 r. Gotard objął urząd kasztelana wiskiego i sprawował go do 1253 r. lub do początków roku następnego¹⁴. Wierne służby, otrzymane włości ziemskie, piastowanie wysokich oraz odpowiedzialnych funkcji (kasztelania wiska położona była na pograniczu mazowiecko-pruskim, mazowiecko-jaćwińskim oraz w pobliżu ziem plemion litewskich¹⁵) pozwalają uznać komesa Gotarda za przedstawiciela elity dzielniczy mazowieckiej w XIII wieku.

W 1378 r. trzynastu dziedziców ze Służewa stawili się przed księciem Januszem I w celu uzyskania potwierdzenia dokumentów przyznających komesowi Gotardowi wieś Służew¹⁶. Jeden z nich¹⁷ stał się przypuszczalnie w drugiej połowie XIV stulecia, w wyniku nadania książęcego, właścicielem ziemi w górnym odcinku rzeki Zimna Woda¹⁸. Tereny te po zagospodarowaniu stanowiły początek dóbr rusiecko-nadarzyńskich. Okolica obfitowała w lasy z przewagą drzew liściastych (sosna, dąb, lipa, być może brzoza)¹⁹. Występowały płachty dobrej, żyznej gleby. Świadczy o tym chociażby nazwa wsi Rusiec, wywodzona od rudawej lub rumiano-czarnej ziemi oraz pojawiająca się w źródłach informacja o kawałku gruntu zwanym *Randzinkyerz* (rędzina – rodzaj urodzajnej gleby)²⁰. Jedynym problemem było nieustabilizowanie hydronimii (liczne drobne ciekł wodne), co przełożyło się na stosunkowo późne (XV w.) rozpoczęcie kolonizacji omawianego obszaru.

¹⁰ M. Piber, *Służew średniowieczny*, Warszawa 2001, s. 160.

¹¹ *Codeks diplomaticus*, nr 307, s. 353-355.

¹² *Ibidem*, nr 433, s. 517-519.

¹³ *Ibidem*, nr 398, s. 468-470.

¹⁴ M. Piber, *Służew...*, op. cit., s. 165.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. III: *Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, St. Kuraś, Warszawa 2000, nr 204, s. 218-220.

¹⁷ Nie znajduje uzasadnienia informacja podawana przez Paprockiego, jakoby wnuk Gotarda o imieniu Antoni miał w XIV w. w posiadaniu Nadarzyn. Imię Antoni jest bardzo rzadkie i nieużywane przez Radwanów-Wierzbowów; zob. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. 2, Kraków 1858, s. 354.

¹⁸ P. Zwoliński, *Hydronimia Wisły*, cz. 1, Wrocław 1965, s. 216. Nazwa Zimna Woda jest współczesna. Niestety nie udało się ustalić wcześniejszej. Zimna Woda (zwana także Rokitną) jest prawym dopływem Rokitnicy (zwanej Mrową), która z kolei jest lewym dopływem Mrowy (Rżewa, Pisia, dzisiejsza Utrata), będącej prawym dopływem Bzury.

¹⁹ *Akta ziemskie błońskie* (dalej – AZB) ks. 4, k. 374 v.

²⁰ E. Rzetelska-Feleszko, *Mazowieckie nazwy geograficzne do końca XVI wieku. Nazwy z sufiksem „-ec”*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1977 (t. 16), s. 97; *Metryka Koronna* (dalej – MK), t. 18, k. 223; A. Wolff, E. Rzetelska-Feleszko, *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI w.*, Warszawa 1982, s. 149.

Mapa Polski Gerarda Mercatora z 1585
(ziemie położone na zachód od Warszawy)

Fragment mapy Karola Perthéesa z 1794,
ukazującej okolice Nadarzyna

Lokacja Nadarzyna

Centrum nowo powstałych włości rodziny Radwanów była wieś Rusiec. Z 1436 r. pochodzi pierwsza wzmianka o niej²¹. Do czasu założenia Nadarzyna Rusiec wchodził w skład parafii brwinowskiej²². Wieś liczyła prawdopodobnie kilkunastu mieszkańców. Ważną rolę w strukturze zabudowy odgrywał dom właścicieli, zwany „dworem”²³. Badacz architektury i budownictwa na ziemiach polskich, Witold Krassowski, uważa, że pod tym terminem krył się dom drewniany, parterowy, ogrodzony palisadą lub płotem z desek, który dodatkowo otaczała fosa²⁴. Obok dworu zazwyczaj znajdowały się budynki gospodarskie, za nim zaś ogród użytkowo-ozdobny (kwiaty, zioła, przyprawy)²⁵. Dworowi pańskiemu podlegał zapewne młyn wodny o jednym kole (datowany po raz pierwszy w 1491) jak i karczma (1536)²⁶, dzięki którym właściciele Ruśca uzyskiwali dodatkowe źródła dochodów²⁷.

Pierwotny właściciel dóbr rusieckich przekazał je w spadku swojemu synowi, Tomaszowi Sistrzeńcowi, zwanemu Gaza²⁸. W okresie 1456–1458 dzierżył

²¹ AZB, ks. 1, k. 74 – Thomas Systrzenecz de Rusecz.

²² Wl. Knapieński, *Notaty do historii kościołów w diecezji warszawskiej (z archiwum konsystorskiego warszawskiego)*, Warszawa 1949, s. 402.

²³ AZB, ks. 5, k. 79.

²⁴ W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*, t. IV, Warszawa 1995, s. 282-283 i 286-287.

²⁵ AZB, ks. 4, k. 232 v.

²⁶ Ibidem, ks. 3, k. 455; *Archiwum Skarbu Koronnego (dalej – ASK)*, dział I, ks. 27, k. 403.

²⁷ H. Samsonowicz, *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV–XVII w.*, Warszawa 1954, s. 155.

²⁸ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii Nadarzyn, Nadarzyn 1955–1956*, s. 2. Kronika została wydrukowana w „Liście Klementyńskim” – pismo parafii św. Klemensa w Nadarzynie (od numeru 26 z grudnia 2000 r. do numeru 33 z maja 2002). Tekst drukowany nie jest zgodny z oryginałem, ponieważ pomija fragmenty w języku łacińskim i całe zdania w języku polskim. Przydomek Tomasza Sistrzeńca nie pojawia się w innych źródłach.

on w tym majątku 7½ łana oraz 13 chłopów²⁹. Tomasz uchodził za osobę zdolną, energiczną oraz za sprawnego gospodarza. Siemowit V w polityce wewnętrznej popierał ludzi aktywnych, których majątek zależał od łaski książęcej. Zaowocowało to powierzeniem Tomaszowi urzędu starosty gostynińskiego, na którym poświadczony jest w latach 1436–1441³⁰. Starostowie byli powoływani na mocy umowy ustnej, zawartej na rok, określającej ich prawa i obowiązki. Pełnili zarząd nad majątkiem książęcym, prowadzili własną jurysdykcję, której podlegała ludność w dobrach monarszych. Ponadto mieli prawo do pobierania opłat granicznych, targowych, kar sądowych³¹. Jako sprawny administrator dóbr książęcych Tomasz Sistrzeniec odpowiadał być może za realizację lokacji Osmolina (miasteczko przy starym trakcie z Płocka i Gąbina na Łowicz.)³². Mając już pewne doświadczenie, a także chcąc zwiększyć rentowność swoich włości, postanowił o założeniu w nich miasta. Przywilej na lokację ośrodka miejskiego otrzymał od księcia Bolesława IV. Miasto Nadarzyn³³ zostało założone (druga połowa 1452 lub pierwsza połowa roku 1453) na tzw. surowym korzeniu – *in nova radice*³⁴, na prawie niemieckim³⁵, co oznaczało nabycie stałych prerogatyw takich, jak: wolny handel, warzenie piwa, wyszynk wódki, prowadzenie karczmy, działalność rzemieślnicza, uprawianie gruntów przynależnych miastu, korzystanie z łąk i ze stawu, wyręb drewna³⁶. Mieszkańcy Nadarzyna w ramach przywileju zostali zobowiązani do płacenia podatków od warzenia piwa, od pieców piekarskich, zostali też zobligowani do dostarczania wozu wojennego i budowy tamy w czasie wylewu rzeki Mrowy (Utrata)³⁷. Akt ów kończy się stwierdzeniem o zwolnieniu ludności ośrodka nadarzyńskiego od wszelkich ciężarów i powinności (poza wymienionymi w dokumencie) na rzecz władcy i właściciela.

Powstanie miasta stanowiło swego rodzaju inwestycję, w której wkładem właścicielskim była ziemia. Wytczenie granic, podział gruntów na parcele należały już do zasadzcy. On przygotowywał teren (karczunek lasów) i umożliwił zainteresowanym osiedlenie się. Nie zachowały się dokładne dane tego człowieka, jednakże można sądzić, iż był nim niejaki Grzegorz, wzmiankowany w 1487 r. Pod tą datą jego córka Katarzyna stwierdziła, że nie przejęła po swoim ojcu praw

²⁹ AZB, ks. 1, k. 398, 434 v., 500, 505 v.

³⁰ A. Supruniuk, *Mazowsze Siemowitów (1341–1442). Dzieje polityczne i struktury władzy*, Warszawa 2010, s. 161.

³¹ Eadem, *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku*, Warszawa 1998, s. 72–73.

³² K. Pacuski, *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostynińskiej w XIV i XV wieku*, Warszawa 2009, s. 104.

³³ Nazwa zapewne wywodzi się od nazwy osobowej Nadarza, związanej genetycznie z rdzeniem „dar” – nadarzyć, nadarzać (obdarować, obdzielić, wyposażać); zob. K. Rymut, *Nazwy miast Polski*, Wrocław 1987, s. 157; *Słownik polszczyzny XVI w.*, t. XV, Wrocław 1984, s. 450.

³⁴ Wł. Knapieński, *Notaty...*, op. cit., s. 401. Lokacja taka oznaczała, iż miasto założono od podstaw, a nie na miejscu osady wiejskiej o tej samej nazwie. Twierdzenie o wiejskiej przeszłości Nadarzyna znaleźć można w pracach Lalika i Pazyry, ale nie znajduje ono odzwierciedlenia w materiale źródłowym; zob. T. Lalik, *Studia średniowieczne...*, op. cit., s. 358; S. Pazyra, *Geneza i rozwój...*, op. cit., s. 119.

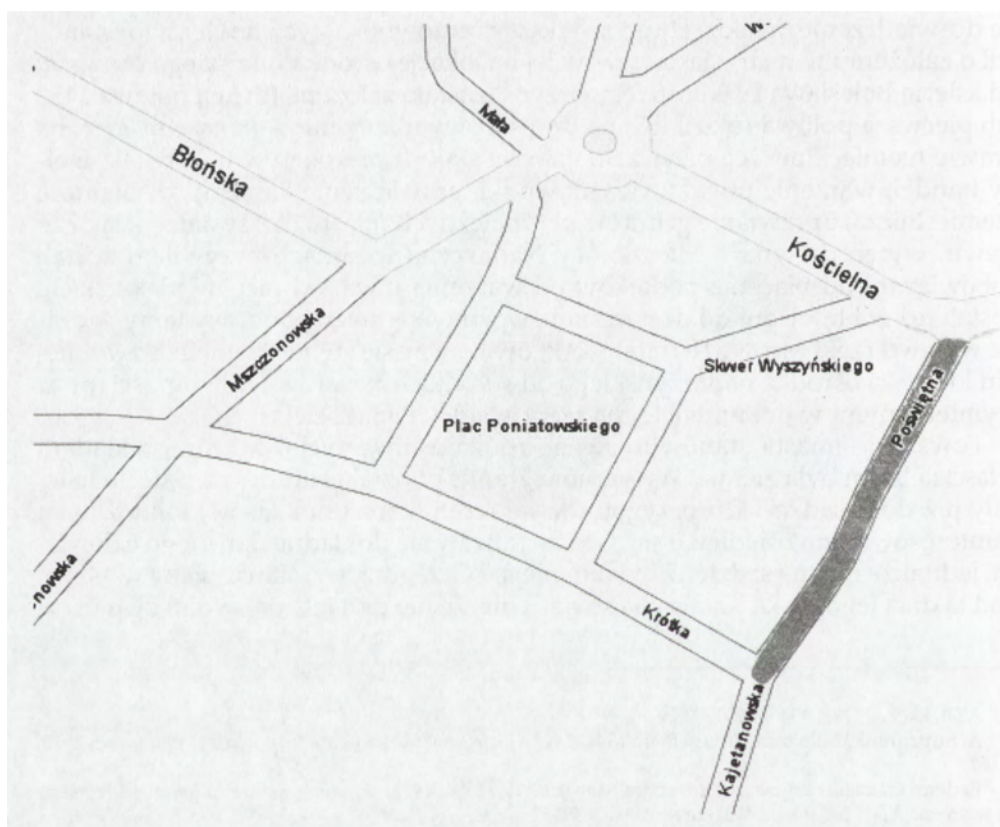
³⁵ Ibidem, s. 196. Pazyra podaje prawo chełmińskie jako podstawę lokacji, jednak bez odniesień źródłowych.

³⁶ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op. cit., s. 2.

³⁷ Ibidem.

do wójtostwa w Nadarzynie³⁸. Wiązać należałoby to z faktem nadania Grzegorzowi przez właściciela, w podzięcie za sprawne zasiedlenie miasta, zapłaty w postaci tytułu wójta (wójt sądowy?)³⁹, co z kolei przekładało się na otrzymanie ziemi oraz pewnych uprawnień – posiadanie młyna, karczmy. Wspomniany tytuł Grzegorz uzyskał dożywotnio bez możliwości scedowania na dzieci.

Wydaje się, że układ przestrzenny Nadarzyna nawiązywał do wiejskiej ulicówki. Rolę taką najprawdopodobniej pełniła dzisiejsza ulica Poświętna, przy której znajdował się kościół, szpital, szkoła, dom organisty oraz domy burmistrza, rajców i wójta. Istniejąca zabudowa była drewniana.

Fragment mapy Nadarzyna z zaznaczoną ulicą Poświętną

³⁸ *Zapiski i roty polskie XV–XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, wyd. Wł. Kuraskiewicz, A. Wolff, Kraków 1950, nr 1614, s. 141.

³⁹ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 41.

Władze miejskie

Na władzę w mieście, kierunki i formy jej działania wpływała niewielka liczba mieszczan. Bezpośrednio wykonywali ją przedstawiciele rady i ławy – burmistrz, wójt sądowy. Rada złożona z kilku lub kilkunastu osób (z zasady reprezentanci najzamożniejszych rodzin) sprawowała z ławą na terenie miasta władzę ustawodawczą, sądowniczą i administracyjną. Uchwalała podatki, zatwierdzała transakcje, wydawała rozporządzenia oraz ustawy regulujące życie w mieście, zarządzała majątkiem miejskim, mianowała i kontrolowała działalność funkcjonariuszy miejskich. Ponadto nadzorowała cechy, zatwierdzała ich statuty. W skład rady wchodziły kupcy, rzemieślnicy – przede wszystkim ci najbogatsi⁴⁰.

Pierwszy raz o rajcach nadarzyńskich dowiadujemy się w 1473 r., gdy wystawili świadectwo moralności Mikołajowi Sikorze, obywatelowi Nowego Miasta Warszawy, oskarżonemu o napaś⁴¹. W latach 1520–1523 urząd burmistrza w Nadarzynie sprawował Andrzej Czerwonka (Czerwony)⁴². Burmistrz w miastach prywatnych powoływany był przez właściciela spośród „mężów zaufanych”, przedstawianych mu przez miejską wspólnotę⁴³. Zasadne zatem wydaje się przypuszczenie, iż Andrzej Czerwonka był jednym z najzamożniejszych mieszkańców, wraz z synami (Grzegorz, Albert i Łazarz) oraz Małgorzatą (żona lub córka) należał do elity Nadarzyna⁴⁴. Kompetencje rady miejskiej nadarzyńskiej w omawianym okresie koncentrują się głównie wokół uchwalania podatków i sprawowania pieczy nad finansami szpitalnymi⁴⁵. Chcąc ustalić skład osobowy (około 6-8 osób)⁴⁶, napotykaemy na trudności. Milczenie źródeł każe przypuszczać, że zasiadali w niej bogaci handlarze, rzemieślnicy. Wiemy natomiast, że rada nadarzyńska miała pisarza, który prowadził księgę posiedzeń⁴⁷. Spotkania rady odbywały się u burmistrza w domu, który pełnił jednocześnie funkcję ratusza.

Drugim ośrodkiem sprawującym władzę w mieście była ława miejska, której przewodniczył wójt. Początkowo jako przedstawiciel pana gruntowego, z czasem stawał się urzędnikiem miejskim (wójt sądowy – *advocatus iuratus*). Jego najważniejszym przywilejem był przywilej sądowy: „występki przeciwko bożym przykazaniom”, spadki, długi, dziedziczenie, sprawy kryminalne⁴⁸. Wójt wydawał wyroki wraz z ławnikami wybieranymi najczęściej przez radę, a w wypadku miast prywatnych przez właściciela⁴⁹. Ława składała się z kilku lub kilkunastu osób. Do jej uprawnień, oprócz sądownictwa, należał także udział w obradach nad

40 M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 146-147, 460.

41 *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy 1416–1485*, wyd. A. Wolff, Wrocław 1960, nr 800, s. 161-162.

42 AZB, ks. 5, k. 84 v., 251 v.

43 M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, op. cit., s. 74.

44 AZB, ks. 7, k. 1598; *Akta ziemskie i grodzkie warszawskie fragmenta* (dalej – AZG war.) ks. 8, k. 242; *Księga przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy 1506–1586*, wyd. A. Bartoszewicz, Warszawa 2000, nr 1186, s. 89.

45 ASK, ks. 27, k. 167 v.; ks. 28, k. 540 v.; Wł. Knapiński, *Notaty...*, op. cit., s. 407.

46 J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo...*, op. cit., s. 63, 70-71.

47 AZB, ks. 3, k. 552 v.

48 J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo...*, op. cit., s. 44-45.

49 M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, op. cit., s. 56.

ogólnymi sprawami miasta, jak też uchwalanie ustaw miejskich. Zakres kompetencji sądowych między radą a ławą był słabo rozgraniczony. Najczęściej do rady należały sprawy cywilne, ława zaś sprawowała funkcje notariatu⁵⁰.

O ławie nadarzyńskiej wiemy bardzo mało. Prawdopodobnie istniała (około 7 osób)⁵¹, powołana przez właściciela, rozpatrywała sprawy notarialne. W latach 1526–1546 wójtem⁵² w Nadarzynie był Andrzej Prokopowicz, od 1522 r. obywatel warszawski⁵³. Trudno mówić o jego kompetencjach. Sześciokrotnie poręczył za mieszkańców Nadarzyn, ubiegających się o przyjęcie do prawa miejskiego Warszawy⁵⁴. Dodatkowo wójt miał do dyspozycji pewną liczbę łanów ziemi uprawnej. Nie zachowały się informacje odnoszące się do wójta nadarzyńskiego, ale w sąsiednich miastach wyglądało to następująco: Błonie, Mszczonów – 6 łanów, Piaseczno – 9 łanów⁵⁵.

Udział we władzach miejskich był honorem przynoszącym jednocześnie korzyści finansowe. Oficjalne wynagrodzenie za pełnienie funkcji publicznych otrzymywali tylko ławnicy, dzieląc między sobą wpływy z opłat i kar sądowych. Rajcy nie mieli stałego uposażenia. Mogli liczyć na różne ulgi i przywileje finansowe, tj. dzierżawa gruntów miejskich na korzystnych warunkach, niższe opłaty podatkowe⁵⁶. Brak danych na ten temat nie pozwala dociec, jak przedstawiało się to w Nadarzynie.

Gospodarka miejska

Pod względem funkcji gospodarczych dla późnego średniowiecza ustaliły się cztery typy miast. Czwarta kategoria odnosiła się do *oppida non habentes fora*, co oznaczało ośrodki dóbr prywatnych albo kościelnych, posiadające prawa miejskie, punkty usługowe w zakresie rzemiosła i wymiany z aspiracjami do udziału w szerszym handlu, skupiające niewielką grupę ludzi spoza rolnictwa, ośrodki pozbawione jarmarków. W owych ośrodkach były zawsze kościoły parafialne, niekiedy działał szpital, rzadziej targ tygodniowy⁵⁷.

Do tej kategorii zaliczał się i Nadarzyn. W drugiej połowie XVI w. liczył około 300 mieszkańców, zaś w sto lat później blisko 200⁵⁸. Trudno jednoznacznie przedstawić strukturę zawodową ludności tego miasta. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby trudniące się pracą na roli (wskazuje na to określenie *laboriosus*). Następnie

⁵⁰ Ibidem, s. 457.

⁵¹ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo...*, op. cit., s. 43.

⁵² Ibidem, s. 41. W wypadku Nadarzyn mamy do czynienia z wójtem sądowym, (mianowanym przez pana) lub osobą, która nabyła dobra ziemskie należące wcześniej do zasadzcy.

⁵³ *Księga przyjęć do...*, nr 364, s. 36; *Księga radziecka miasta Starej Warszawy 1447–1526*, wyd. A. Wolff, Wrocław 1963, nr 1601, s. 481.

⁵⁴ *Księga przyjęć do...*, nr 361 i 364, s. 36; nr 439, s. 40; nr 478, s. 42; nr 758, s. 59.

⁵⁵ S. Pazyra, *Geneza i rozwój...*, op. cit., s. 230.

⁵⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, op. cit., s. 458.

⁵⁷ Ibidem, s. 106, 108, 353-354.

⁵⁸ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, Wrocław 1967, s. 488.

plasowali się rzemieślnicy, łączący bardzo często swoją działalność z handlem (najbogatsi). Obecni byli także przedstawiciele działu usług, do których zaliczyć można pracowników gospód, medyków. Najmniejszą grupę stanowili duchowni⁵⁹. Warto jednocześnie nadmienić, że zarówno rzemieślnicy, jak i handlarze oraz osoby z kręgu usługowego posiadali niewielkie ilości ziemi, której uprawa przynosiła im dodatkowe zyski. Odnośnie do Nadarzyna trzeba wymienić jeszcze jedną grupę, mianowicie Żydów. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w stuleciu XVI istniało w tym miasteczku skupisko żydowskie. Jego początek sięga przełomu XV i XVI w.⁶⁰. Mogło się to wiązać ze stopniową migracją Żydów z Warszawy, na co wpływ miały nieprzychylnie postawy mieszkańców tego miasta⁶¹. Zgromadzenie nadarzyńskie liczyło przypuszczalnie 10-15 osób trudniących się handlem (towary leśne, tkaniny, korzenie) i rzemiosłem. Ich domostwa ulokowane były raczej na obrzeżach miasteczka, a stosunki z chrześcijańskimi mieszkańcami układały się poprawnie. Skupisko w Nadarzynie prawdopodobnie przestało istnieć w połowie XVI wieku.

Tabela 1. Rzemieślnicy nadarzyńscy w XV–XVI wieku.

Rzemieślnicy	Liczba minimalna
Piwowar ⁶²	1
Piekarze ⁶³	kilku
Zdun	1, 1508 r. – zdun Michał ⁶⁴
Szewc	1, 1508 r. – szewc Paweł ⁶⁵
Bednarz	1, 1508 r. – bednarz Andrzej ⁶⁶
Rymarze	2, 1518 r. – rymarz Stanisław ⁶⁷ 1568 r. – rymarz Maciej
Płóciennik	1, 1561 r. – płóciennik Stanisław ⁶⁸

⁵⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, op. cit., s. 161.

⁶⁰ M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974 nr 3, s. 12-13.

⁶¹ P. Fijałkowski, *Początki obecności Żydów na Mazowszu (do 1526 r.)*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2001 nr 2, s. 176; idem, *Żydzi na Mazowszu w dobie złotego wieku Rzeczypospolitej (1527–1655)*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2003 nr 1, s. 12. Z 1527 r. pochodzi przywilej *De non tolerandis Judaeis* Zygmunta I Starego dla Warszawy, w którym władca zabraniał Żydom mieszkania oraz prowadzenia handlu w obrębie Starej i Nowej Warszawy, także na przedmieściach.

⁶² Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op. cit., s. 2. Zawarte w przywileju lokacyjnym prawo do warzenia piwa pozwalał mniemać o obecności piwowara, choć z drugiej strony mógł tym zajmować się właściciel karczmy.

⁶³ Ibidem. Podatek od pieców piekarskich wskazuje na działalność kilku piekarzy.

⁶⁴ *Księga radziecka...*, nr 790, s. 225.

⁶⁵ Ibidem. Prawdopodobnie już w tym czasie istniał w Nadarzynie cech szewski, wzorowany na cechu szewskim warszawskim – dokumenty cechu nadarzyńskiego spaliły się w 1786 r.; zob. Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op. cit., s. 3.

⁶⁶ *Księga przyjęć do...*, nr 11, s. 17.

⁶⁷ Ibidem, nr 189, s. 27; AZB, ks. 11, k. 36.

⁶⁸ *Księga przyjęć do...*, nr 1185, s. 89.

W ramach usług swoją działalność prowadzili przedstawiciele karczmy, a medycyny – chirurg⁶⁹.

Na aktywizację gospodarczą Nadarzyna wpływał także handel, który koncentrował się na trzech kierunkach. Pierwszym z nich była Warszawa jako centrum rynku regionalnego dla XV i XVI w. Rynek ten swoim zasięgiem obejmował również ośrodek nadarzyński, umożliwiając jego ludności sprzedaż towarów spożywczych czy rzemieślniczych. Obok transakcji kupno-sprzedaż nawiązywano kontakty z mieszkańcami samej Warszawy, co miało zaowocować w przyszłości szansą awansu społecznego⁷⁰.

Kolejnym ważnym czynnikiem były „jarmarki”⁷¹ odbywające się w miasteczku sześć razy: w poniedziałki po Trzech Królach, po niedzieli śródpustej, po podwyższeniu św. Krzyża, po św. Annie, po św. Leonardzie i po św. Łucji⁷². Kiedy je ustanowiono, nie wiadomo. Gromadziły okoliczną ludność, rzemieślników, kupców, szlachtę. Ułatwiały bogacenie się miejscowego mieszczaństwa, jak też zapewniały znaczne dochody miastu z opłat ściąganych od przyjezdnych. Próby wpisania jarmarków nadarzyńskich w obroty ogólnomazowieckie doprowadziły do następujących konstatacji⁷³:

– jarmark po niedzieli śródpustej da się połączyć z jarmarkiem warszawskim w drugą niedzielę po Wielkanocy oraz z jarmarkiem w Białej Rawskiej (23 kwietnia);

– jarmark po św. Annie można wiązać z jarmarkiem warszawskim (1 sierpnia), jarmarkiem w Grodzisku Mazowieckim (15 sierpnia) i jarmarkiem w Boli-mowie (8 września);

– jarmark po św. Leonardzie łączył się z jarmarkiem w Białej Rawskiej (4 grudnia) i jarmarkiem w Łowiczu (13 grudnia);

– jarmark po św. Łucji wiąże się z jarmarkiem grodziskim (21 grudnia), jarmarkiem odbywającym się w Rawie Mazowieckiej (21 stycznia) oraz jarmarkiem w Sochaczewie (18 stycznia).

Ostatni kierunek stymulacji gospodarczej to targi tygodniowe w Błoniach i Tarczynie. Dzięki uzyskanym połączeniom z tymi miastami pojawił się łatwiejszy dostęp do ważnych szlaków handlowych: przez Błonie do Sochaczewa i dalej do Poznania; na południe duktem do Tarczyna, Grójca z zakończeniem w Krakowie. W 1519 r. o przyjęcie w poczet obywateli Krakowa ubiegał się niejaki Mikołaj Nadarzyński korzennik (*aromatorius*)⁷⁴. O znaczeniu Nadarzyna, jako miejsca

⁶⁹ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op. cit., s. 2-3.

⁷⁰ *Księga przyjęć do...*, nr 122, s. 23; nr 157, s. 25; nr 253, s. 30; nr 364, s. 36; nr 480, s. 43; nr 694, s. 55; nr 726, s. 57; nr 1253, s. 93.

⁷¹ „Jarmarki” nadarzyńskie uwiaryściły sprzeczność pomiędzy przypisaniem Nadarzyna do czwartej kategorii miast pod względem funkcji gospodarczych a działalnością handlową tego ośrodka. Materiał źródłowy jest jednak zbyt skąpy, by jednoznacznie sprawę wyjaśnić.

⁷² Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op. cit., s. 3.

⁷³ Cenne informacje o terminach jarmarków przynosi publikacja Agnieszki Bartoszewicz – *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa–Pułtusk 2003, s. 141-143, 147-148, 153-156.

⁷⁴ *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572*, wyd. A. Kielbicka, Z. Wojas, Kraków 1993, s. 40.

z majątkiem wspólnoty należały do dochodów zwyczajnych⁷⁶. Nadzwyczajne zaś pochodziły z podatków ściąganych różnie w każdym mieście. Do takich obciążeń finansowych należały szos i czopowe. Szos pobierano na określone potrzeby, np. budowa i reperacja murów, kościołów. Sposób poboru nie był jednakowy – albo od nieruchomości albo od zysków – brano zawsze za podstawę posiadane dobra⁷⁷. Czopowe należało do podatków bezpośrednich, pobieranych od konsumpcji piwa i wina. Pierwotnie płacone było przez szynkarzy. Obejmowało różne kategorie mieszkańców i określano je głównie według miejsca zamieszkania⁷⁸.

Pierwsze informacje o podatkach płaconych przez nadarzynian pochodzą z przywileju lokacyjnego. Opłaty miały być pobierane od warzenia piwa i od pieców piekarskich⁷⁹. W 1532 r., z powodu pożaru, który zniszczył znaczną część miasta, Nadarzyn został zwolniony z zapłaty szosu⁸⁰. Rok następny przyniósł mieszkańcom zwolnienie na 10 lat od podatków miejskich, z wyjątkiem czopowego w wysokości 2 kwart⁸¹. Kolejne dane o podatkach płaconych w ośrodku nadarzyńskim pochodzą z 1577 r. Burmistrz wraz z rajcami uchwalili następujące obciążenia finansowe: szos, podatek od jednego garnca wódki, podatek od dwóch móździerzy, podatek od rocznej dzierżawy młyna o jednym kole, a także podatek od 10 łanów gruntu, będących w posiadaniu dzierżawców⁸².

Wydatki miejskie dzieliły się na stałe i niestałe. Stałe dotyczyły w pierwszym rzędzie utrzymania szkoły i szpitala. Niestale zaś to dostarczenie wozu z żywnością w czasie wojny (*currus bellicus*) oraz budowa tamy w czasie wylewu Mrowy (Utrata)⁸³. W roku 1563 rajcy z Nadarzyna zostali zobowiązani do uiszczenia na rzecz państwa odpowiednich kwot pieniężnych: od 13 łanów gruntu posiadanych przez miasto, czopowe i od dwóch garnca wódki⁸⁴.

Tabela 2. Dochody Nadarzyna w XVI wieku.

Rok	Suma
1569	34 złote i 12 groszy (podwójny szos, opłata z dzierżawy 13 i pół łana gruntów należących do miasta, podatek od jednego garnca wina i wódki, podatek od ubogich rzemieślników, podatek z rocznej dzierżawy dwóch młynów wodnych o jednym kole, czopowe od wyszynku piwa) ⁸⁵
1591	23 złote i 27 groszy (z łanów posiadanych i dzierżawionych, z ogrodów, młynów, rzemiosł i innych przynależności) ⁸⁶

⁷⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, op. cit., s. 174-175.

⁷⁷ *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, t. V, Warszawa 1928, s. 343.

⁷⁸ Zob. przypis 75.

⁷⁹ Zob. przypis 36.

⁸⁰ ASK, ks. 27, k. 442 v.

⁸¹ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej – MRPS), wyd. T. Wierzbowski, t. IV, cz. 3, Warszawa 1919, s. 438.

⁸² ASK, ks. 28, k. 540 v.

⁸³ Zob. przypis 36.

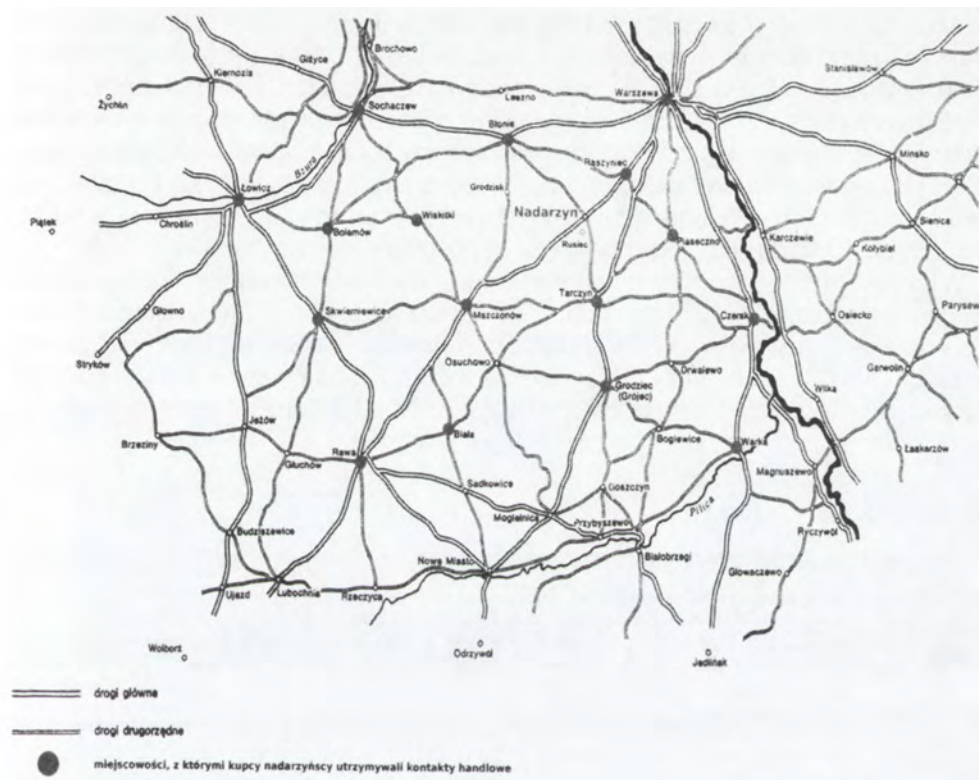
⁸⁴ ASK, ks. 27, k. 206.

⁸⁵ *Ibidem*, k. 167-167 v. Dla porównania dochody miasta Błonie wynosiły w tym czasie 117 złotych i 22 grosze.

⁸⁶ *Ibidem*, ks. 28, k. 3 v.

handlu, i ludziach tam żyjących w jakimś stopniu świadczy twierdzenie, że „handlarze nadarzyńscy znani byli daleko i szeroko, ale nie z dobrej strony”⁷⁵.

Fundament funkcjonowania miast w dawnej Polsce stanowiły finanse. Miasta starały się rozwijać dziedziny gospodarcze zwiększające ich dochody przy jednoczesnym zabezpieczeniu sobie potrzeb we własnym zakresie. Stąd dbałość o pola orne, łąki do wypasu bydła, lasy, odcinki rzek zdadne do połowu ryb. Budowano własne młyny, kuźnie. Miasta posiadały własne gospody, szpitale. Bardzo często zarządzanie tymi miejscami oddawano w dzierżawę. Dochody związane

Kontakty gospodarcze Nadarzyny w XV–XVI w.
rys. S. Głodkiewicz

⁷⁵ Cz. Maliszewski, *Kronika parafii...*, op. cit., s. 3.

Na podstawie powyższych danych można sądzić, że spadek dochodów miejskich spowodowany był trzema czynnikami: wzrost roli Warszawy – zwiększenie asortymentu towarowego i wykluczanie kupców z małych miasteczek mazowieckich; zwiększenie znaczenia systemu pańszczyźnianego – ubożenie chłopów; szersze włączenie się szlachty w działania handlowe – wypieranie kupiectwa z mniejszych ośrodków miejskich. Regres finansowy był zjawiskiem stałym, którego szczyt przypadnie na połowę XVII stulecia.

Parafia

25 maja 1453 r., na mocy przywileju biskupa poznańskiego, Andrzeja z Bnina, został erygowany w Nadarzynie kościół – kilku wezwań (Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, Rozesłania Apostołów i św. Michała Archanioła oraz śś. Marcina i Leonarda Wyznawcy). Oprócz kościoła powołano do życia parafię, w skład której weszły wsie: Rusiec Stary (Stara Wieś), Rusiec, Zajączkowa Wola, należące wcześniej do parafii brwinowskiej, ze wszystkimi dochodami i dziesięcinami, oraz wsie nowo założone: Nadarzyn, Strzeszeniowa Wola (Strzeniówka), Paszkowa Wola (Paszków), Łaziska (Łazy?), Kossowo (Kosów) i Mrokowska Wola⁸⁷. W 1496 r. (3 lipca), na mocy kolejnego przywileju, do parafii nadarzyńskiej zostały włączone dwie nowo założone wsie: Czyżewo inaczej Mikołajewo i Zalesie inaczej Marcinkowo⁸⁸. Nowy kościół parafialny został uposażony przez właściciela miasta w 2 łany pola, wykarczowane i wolne od opłat wraz z łąkami przynależnymi do niego. Ponadto na rzecz kościoła przeznaczono staw rybny z łąką, ogród wolny od opłat i place – jeden na dom plebana, drugi na dom wikarego, trzeci dla nauczyciela⁸⁹. Pierwszym proboszczem został Mikołaj z Kruszewa, poświęcony w latach 1453–1469⁹⁰. Obok kościoła znajdował się cmentarz grzebalny, znany z 1492 roku⁹¹.

Nadarzyn po pożarze z 1532 r. wymagał odbudowy. Kościół pierwotny prawdopodobnie uległ zniszczeniu. Wydaje się, że nowy (zbudowany zapewne jeszcze w latach trzydziestych tego stulecia) był murowany i większy. Świadczyć może o tym zasięg parafii, który ukształtowany został pod koniec lat siedemdziesiątych XVI w.: Nadarzyn, Rusiec, Stara Wieś, Urzut, Żabieniec, Kossowo (Kosów),

⁸⁷ Wł. Knapieński, *Notaty...*, op. cit., s. 401–403. Tadeusz Lalik stwierdził, że widział dokument erekcyjny kościoła w Nadarzynie z 1350 r., przechowywany w archiwum parafialnym w Piasecznie; zob. T. Lalik, *Piaseczno w dawnej Polsce XV–XVIII w.*, w: *Studia i materiały...*, op. cit., s. 24, przypis 37. Podobną datację świątyni nadarzyńskiej podaje Tadeusz Zebrowski (*Kościół (XIV–początek XVI w.)*), w: *Dzieje Mazowsza*, red. H. Samsonowicz, t. I, Pułtusk 2006, s. 484. Uważam, że nazwanie Nadarzyny wsią, w kontekście wykazu miejscowości wchodzących w skład parafii nadarzyńskiej, należy uznać za błąd. Osoba sporządzająca akt erekcji, wymieniając wsie znajdujące się w granicach parafii, dołączyła do nich Nadarzyn będący w rzeczywistości miastem.

⁸⁸ Wł. Knapieński, *Notaty...*, op. cit., s. 404.

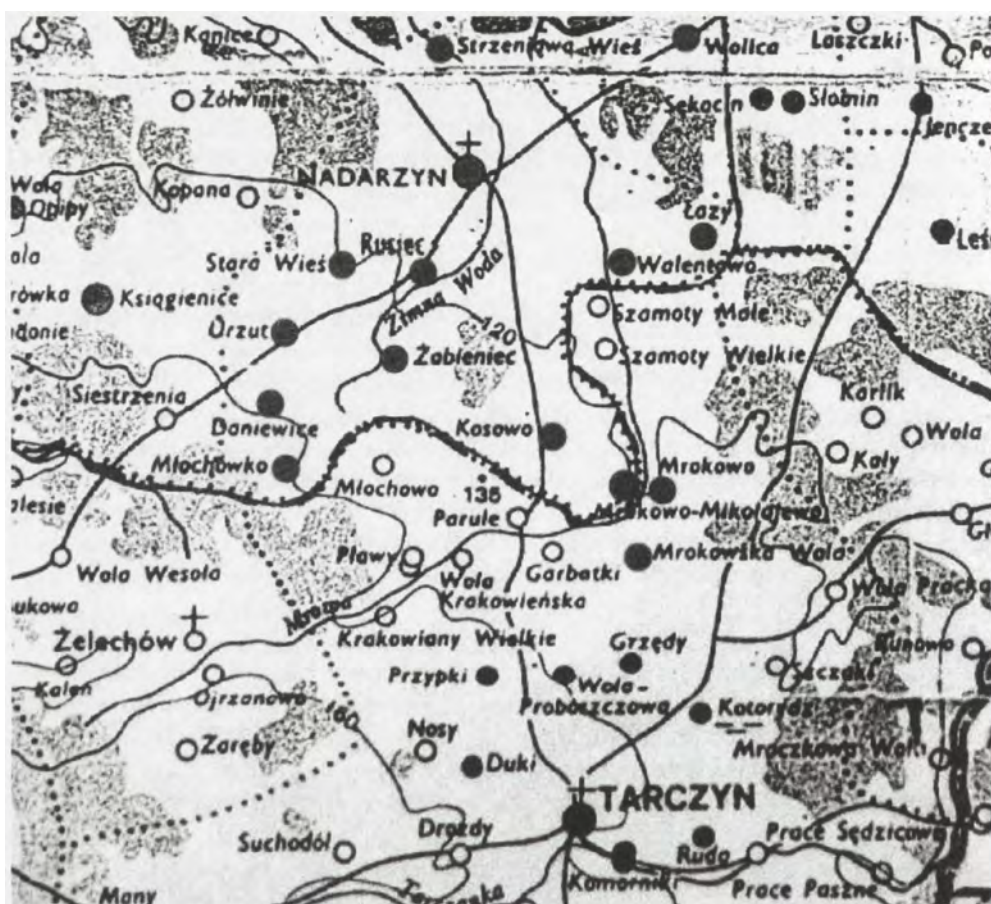
⁸⁹ Ibidem, s. 402.

⁹⁰ Ibidem, s. 401, 403.

⁹¹ *Acta iudicorum ecclesiasticorum dioecesium Gniezniensis et Poznaniensis 1403–1530*, w: *Acta capitulorum nec non iudicorum ecclesiasticorum selecta*, volumen II, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902, nr 1886, s. 895–896.

Daniewicze (Daniewice), Mrokowo Mikołajewo (Wola Mrokowska), Młochowsko (Młochówko = Rozalin), Walentowo (Walendów), Łazy, Strzeszeniowa Wieś (Strzeniówka), Wolica⁹². Obszar parafii można szacować na około 30 km².

Zmieniło się również uposażenie kościoła, bowiem do otrzymanych w XV w. 2 łanów pola, łąk, stawu rybnego i ogrodu doszły dziesięciny: dla proboszcza ze wsi Walendów, Rusiec, Stara Wieś, Zabieniec, Daniewicze; dla wikarego ze wsi

✚ -- centrum parafii nadarzyńskiej

● -- miejscowości wchodzące w skład parafii nadarzyńskiej

Obszar parafii nadarzyńskiej w XV-XVI w.

⁹² Polska w XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym, t. V, Mazowsze, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1892, Źródła dziejowe, t. XVI, s. 286.

Mrokowo (Mroków) i Wola Mikołajewska (Wola Mrokowska?)⁹³. Zachowane informacje o dochodach kościoła nadarżyńskiego pochodzą z 1561 r., wynosiły one 2 grzywny srebra, co na tle innych parafii (Brwinów – 10 grzywien, Pęcice – 5 grzywien, Raszyn – 7 grzywien) wypadło skromnie⁹⁴.

W 1555 r. mamy dwie fundacje na rzecz świątyni. Walenty Nadarżyński, właściciel, fundował przy niej kolegium mansjonarzy. Wyznaczył na ten cel pewną sumę pieniędzy, lokowaną na dobrach miejskich, od której mieli otrzymywać mansjonarze 4 grzywny rocznego dochodu⁹⁵ (kilkanaście lat później owo kolegium otrzymało od Elżbiety Okuniówny, wdowy po Wiktorynie Nadarżyńskim, synu Walentego, 1an pola we wsi Strzeniówka, z którego mieli pobierać 4 floreny)⁹⁶. Barbara Pilikowa ze Skuł (powiat tarczyński) we wspomnianym roku ustanowiła w kościele prepozyturę (kapelanię) w kaplicy Najświętszej Marii Panny oraz śś. Anny, Walentego, Leonarda, Krzysztofa i Barbary, położonej w prawej części świątyni⁹⁷.

Szpital

Wiek XVI przyniósł ożywioną falę budownictwa użyteczności publicznej w miastach. Miało to również miejsce w Nadarżynie. Barbara Pilikowa z Walentym Nadarżyńskim ufundowali w 1555 r. szpital pod wezwaniem św. Ducha (przy kościele). Termin *hospitale* łączył w sobie zadania przypisane lecznicy, szpitalowi, przytułkowi, a czasem sierocińcowi. W budynku szpitalnym gromadzili się chorzy, niedołążni, upośledzeni, biedni czy sieroty⁹⁸. Stąd dewiza *Res sacra miser*.

Przedsięwzięcie rozpoczęto wcześniej. Otóż w 1552 r. wielmożny Walenty z Nadarżyna został pozwany przez Gabriela Leczeńskiego, wojewodzica rawskiego, w sprawie wycięcia w dobrach Szczaki (własność tegoż Gabriela, powiat tarczyński) drzew dębowych i sosnowych na budowę szpitala⁹⁹. Następnie w 1554 r. Nadarżyński, w drodze wyderkaufu, przekazał Pilikowej za 300 florenów polskich 15 grzywien rocznego czynszu z majątku nadarżyńskiego (na ogólną sumę 150 kop), celem założenia szpitala, dodając do owej fundacji plac, ogród (zwany Namilezińskie) oraz mieszkanie w szpitalu dla prepozyta (altarysty)¹⁰⁰. 15 grzywien czynszu miało być pobierane przez radę miejską i prepozyta, z których 10 zostało przekazanych na ogrzanie biednych w szpitalu, natomiast pozostały 5 dla prepozyta na zakup wina i wosku.

⁹³ *Visitatio Archidiaconatus Varsoviensis 1598–1603 – Decanatus Blonensis* (dalej – AV 1), k. 148 v. Przynależność parafialna Mrokowa nie jest dla stulecia XVI jasna. Mógł on należeć zarówno do parafii Nadarżyn, jak i Tarczyn; zob. *Księga radziecka...*, s. 690.

⁹⁴ M. Piber, *Służew...*, op. cit., s. 269-270; *Rejestr poboru od duchowieństwa archidiaconatu warszawskiego w 1561 r.*, wyd. A. Dunin-Wąsowicz, „*Studia Warszawskie*” 1977 (t. XXIV), z. 2, s. 115.

⁹⁵ AV 1, k. 148 v.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Wł. Knapieński, *Notaty...*, op. cit., s. 405.

⁹⁸ J. Tyszkiewicz, *Szpitalne w Polsce średniowiecznej. O zakresie problematyki i inne uwagi*, w: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, „*Studia i materiały z historii kultury materialnej*”, red. M. Dąbrowska, J. Kruppe, 1998 (t. LXVI), s. 34.

⁹⁹ AZB, ks. 8, k. 267.

¹⁰⁰ AZG war, fragmenta, ks. 8, k. 337; AV 1, k. 149; Wł. Knapieński, *Notaty...*, op. cit., s. 406.

Ustalono jeszcze, że rajcy i prepozyt, każdego roku w święto św. Błażeja, złożą Walentemu Nadarzyńskiemu (w przyszłości jego potomkom) sprawozdanie z wydatków poczynionych na rzecz szpitala, a także prepozytury. Dodatkowo zobowiązali się oni do przyjmowania do szpitala wyłącznie poddanych pana Nadarzyńskiego i jego potomków oraz osób z miejscowości Skuły¹⁰¹. Kilkanaście lat później Zofia Mrokowska, wdowa po Walentynie, ulokowała sumę 48 kop na dobrach Szamoty (powiat tarczyński), z której roczny podatek 4 grzywien miał należeć do szpitala¹⁰².

Szkoła

Akta wizytacji biskupiej z 1603 r. podają, że przy kościele w Nadarzynie działała szkoła parafialna. Powstała zapewne wraz z narodzinami parafii. Akt erekcyjny świątyni nadarzyńskiej z 1453 r. mówi o funkcjonowaniu przy kościele osoby określanej mianem *minister ecclesie* (w spisie wizytacyjnym z 1603 r. wymieniony jest *rector ecclesie*)¹⁰³. Przez badaczy dziejów czytelnictwa i oświaty na Mazowszu, wyrażenia te tłumaczone są słusznie jako „nauczyciel”¹⁰⁴.

Wiadomo jedynie, że na przełomie XVI i XVII w. budynek szkolny był w dobrym stanie, zaś w nauce chrześcijańskiej pojawiały się liczne zaniedbania. Uposażenie nauczyciela składało się z dziesięcin ze wsi: Jasy (nieznana, powiat błoński), gruntu Krzewęcki (Krzewięcino) oraz Balimy (Bieliny, powiat błoński)¹⁰⁵. Budynek szkolny był równocześnie domem nauczyciela. Utrzymanie budynku należało do obowiązków plebana¹⁰⁶.

Całość terenu wokół kościoła dopełniała dzwonnica, kostnica, cmentarz otoczony murem. Naprzeciwko znajdował się dom organisty z małym ogrodem. Organista otrzymał dodatkowo od Elżbiety Okuniówny, do własnego użytku, włókę ziemi we wsi Strzeniówka¹⁰⁷.

¹⁰¹ Ibidem, s. 407.

¹⁰² AV 1, k. 147 v.

¹⁰³ Ibidem, k. 148 v.; Wł. Knapieński, *Notaty...*, op. cit., s. 402.

¹⁰⁴ *Materiały do dziejów czytelnictwa i oświaty na późnośredniowiecznym Mazowszu*, wyd. A. Wolff, A. Sołtan, w: *Warszawa i Mazowsze. Materiały do dziejów*, t. III, Warszawa 1999, s. 53.

¹⁰⁵ AV 1, k. 148 v.-149.

¹⁰⁶ E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004, s. 72, 310.

¹⁰⁷ Zob. przypis 105.

Podsumowując – rozwój zachodniej części ziemi warszawskiej i czerskiej rozpoczął się w XIV wieku. Świadczy o tym proces urbanizacji, np. Wiskitki – przed 1349 r.; Sochaczew – przed 1368; Bolimów – około 1370; Błonie – 1380¹⁰⁸. Obszar należał do bezpiecznej strefy, nienarażonej na ataki Litwinów. Tereny powyższe w stuleciu następnym otrzymały nieznaczoną liczbę osad o charakterze miejskim: Grójec, Piaseczno i dwa miasteczka prywatne – Głowaczów oraz Nadarzyn¹⁰⁹.

Nadarzyn – miasto lokowane na surowym korzeniu, inwestycja szlachecka (Radwanici-Wierzbowowie), ośrodek o charakterze rolno-rzemieślniczym, liczący dla omawianego czasu 300 mieszkańców. Do wieku XVII spełniał rolę usługową z aspiracjami do udziału w większym handlu. Sam był atrakcyjnym miejscem awansu społecznego i majątkowego dla ludności z okolicznych wsi, przy jednoczesnym dążeniu nadarzynian do poszukiwania dróg rozwoju w miastach większych od swojego. Taką szansę dawało podjęcie studiów na Uniwersytecie Krakowskim. Zapisywano się na podstawowy wydział, czyli wydział sztuk. Z takiej możliwości skorzystał w 1509 r. Feliks Nadarzyński, brat Walentego, a w 1544 r. Mikołaj, syn Ady (pytanie, czy ukończyli studia?)¹¹⁰. Na tle innych miejscowości wypadalo to przeciętnie. Dla Piaseczna (XVI w.) poświadczonych jest również 2 zapisanych, Błonie (XV–XVI) 36 zapisanych, a wieś Pęcice (XV–XVI) miała 5 zapisanych¹¹¹.

Okres największego rozkwitu Nadarzyna, jak i całego wspomnianego wyżej obszaru, przypadł na wiek XVI. Wtedy to Nadarzyn stawał się miejscem spotkań sądu ziemskiego błońskiego (1507 r.)¹¹², jak i zmieniał się jego układ przestrzenny – powstawały budynki użyteczności publicznej (szpital). U progu XVII stulecia miasto podupadało. Epidemie, działania wojenne poważnie wpłynęły na jego sytuację gospodarczą.

ABSTRACT

Development of land west of Warsaw and Czersk began in the fourteenth century. Evidence of this process of urbanization, such as Sochaczew – 1368, Błonie – 1380. This land belonged to the safe zone, unaffected attacks Lithuanians. In the next century, that area was small number of settlements of urban character, including a private town called Nadarzyn.

¹⁰⁸ J. Tyszkiewicz, *Kotlina Warszawska w średniowieczu i jej geografia historyczna*, w: idem, *Geografia historyczna...*, op. cit., s. 71.

¹⁰⁹ S. Pazyra, *Geneza i rozwój...*, op. cit., s. 138.

¹¹⁰ *Metryka czyli album Uniwersytetu Krakowskiego lat 1509–1551*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Warszawa 2010, s. 10, 241.

¹¹¹ Informacje pochodzą ze zbiorów: *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Kraków 2004; *Metryka czyli album...* – przypis 110; *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. III fasciculus I (ab anno 1551 ad annum 1589), wyd. A. Chmiel, Kraków 1896 oraz fasciculus II (ab anno 1589 ad annum 1606), wyd. A. Chmiel, Kraków 1904.

¹¹² AZB, ks. 4, k. 276. Sąd został przeniesiony z Błoni z powodu zarazy.

Nadarzyn is a city founded from scratch (the so-called the raw root), according to German law, in the second half of 1452 or the first half of 1453, under the privilege of Duke Bolesław IV to Tomasz Siestrzeniec from Rusiec coat of arms the Radwan. The spatial arrangement of Nadarzyn referred to the rural „ulicówka”. The role of the supposedly served today Poświętna street. In it were the following buildings: church, hospital (almshouse), school, house organist, and houses the mayor, councilors and the judicial mayor. Urban development was wooden.

The period of greatest prosperity Nadarzyn, as well as the above-mentioned territory, occurred in the sixteenth century. It had the 300 inhabitants (including a group of Jews, 10-15) and served as the center of an agricultural and craft with aspirations to participate in more trade, including economic relations with Warsaw, Błonie, Sochaczew, Łowicz and Rawa Mazowiecka. In addition, Nadarzyn was attractive place to social advancement and wealth for the people of neighboring villages, while pursuing population of Nadarzyn to seek ways of development in cities larger than its (two persons from Nadarzyn been written to study at the the Cracow University).

Care of the city belonged to the city council with a mayor and jury, chaired by the judicial mayor. In the city was located a school, and hospital (almhouse) since 1555. Additionally Nadarzyn was the main center of the parish formed in 1453, and became a meeting place of land court of Błonie.

At the beginning of the seventeenth century the town began to decline. The rise of Warsaw, the displacement of merchant from Nadarzyn by the nobility from mercantile business, including epidemics, and war influenced the deterioration of its economic situation.

*

Mgr Daniel Wolborski, mieszkaniec Pęcic (wsi położonej 15 km od Warszawy, niedaleko Pruszkowa), pracuje jako nauczyciel historii w Zespole Szkół Ogólnokształcących im. Marii Dąbrowskiej w Komorowie, jest doktorantem profesora Henryka Samsonowicza i pod jego kierunkiem pisze pracę doktorską, zatytułowaną *Dzieje miasta Błonie do końca XVI w.*